

τῆς γλώσσης καὶ γενικώτερον περὶ τοῦ ὕφους αὐτῶν. Ἐν τῷ τρίτῳ μέρει ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τοῦ προοιμίου μέχρι τοῦ ἔτους 1282.

Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ κρίνωμεν τὴν ὅλην ἐργασίαν ἀπὸ τὴν δημοσιευομένην συντομωτάτην περίληψιν. Ὁ κ. Dubois, τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν καλῶς τὴν μεθοδικότητα καὶ τὴν ἀρτίαν φιλολογικὴν παρασκευήν, εἰργάσθη ἐν τῇ École des Hautes Études παρὰ τῇ καθηγητρίᾳ Δεσπ. Germaine Rouillard καὶ εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν του τὰς φωτογραφίας τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐκδιδομένων ἐγγράφων τῆς Λαύρας.

Δὲν γνωρίζομεν διατὶ ὁ συγγραφεὺς σταματᾷ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ προοιμίου εἰς τὸ ἔτος 1282. Εἶναι ἀληθές ὅτι μετὰ τὸν θάνατον Μιχαὴλ τοῦ Η', κυρίως ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διαδόχου τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β', τὰ προοίμια τῶν χρυσοβούλλων γίνονται πτωχότερα. Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ τελευταία αὕτη περίοδος τῆς παρακμῆς ἔπρεπε νὰ τύχῃ λεπτομεροῦς ἐρεύνης. Διὰ τοῦτο ἐκφράζομεν τὴν εὐχὴν, ὅπως κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς πραγματείας του ὁ φίλος κ. Dubois προσθέσῃ καὶ τελευταῖον κεφάλαιον περὶ τοῦ προοιμίου μέχρι τοῦ ἔτους 1453.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

Ἀντωνίου Σιγάλα, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς. Θεσσαλονίκη 1934
Σελ. 327 + VI.

Ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Θεσσαλονίκης καθηγητὴς τῆς παπυρολογίας καὶ παλαιογραφίας κ. Ἀντώνιος Σιγάλας μᾶς δίδει εἰς 327 σελίδας τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῆς τυπογραφίας.

Παιδαγωγικώτατα καὶ μεθοδικώτατα ὁ συγγραφεὺς εἰσάγει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ κύριον θέμα ἀρχίζων ἀπὸ τὴν γένεσιν τῆς γραφῆς καὶ τοὺς προδρόμους της εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων — πρωτόγονα σχεδιάσματα, συνθηματικά σημεῖα, μαγικά σύμβολα, ἰδιογραφία, φωνητικὴ γραφὴ — ἐξετάζων δὲ λεπτομερῶς τὴν Ἑλληνικὴν γραφὴν καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς μακρᾶς ἱστορίας της καὶ ἐξαντλῶν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τὸ θέμα του, μᾶς δίδει ἐν τέλει δύο παραρτήματα. Εἰς τὸ πρῶτον παρέχει συμπληρωτικὰς πληροφορίας περὶ ὄλων τῶν γραπτῶν παραστάσεων καὶ συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἔγιναν ἀναγκαῖα εἰς τὴν γραπτὴν ἐκδήλωσιν τῶν Ἑλλήνων — βραχυγραφία, στενογραφικὰ συστήματα, κρυπτογραφικά, σημεῖα τῆς στίξεως καὶ τοῦ τονισμοῦ, ἀριθμητικὰ σύμβολα, ἀρχικὰ γράμματα κ.τ.λ. Εἰς τὸ δεύτερον ὁμιλεῖ ἐκτενέστερον διὰ τὰ συριστικὰ σάδε καὶ σάμεχ. Πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων συμπληρῶνει τὸ βιβλίον.

Διὰ πρώτην φορὰν ἔχομεν Ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν γραφεῖσαν ὑπὸ Ἑλληνας μὲ τόσῃ ἀγάπῃ καὶ τοιαύτῃ γνώσει τῆς ἐξελιξέως τῆς γραφῆς μας. Ὅ,τι εἶχεν ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μέχρι τοῦδε ν' ἀναγνώσῃ Ἑλληνιστὶ ἦτο ἡ παλαιογραφία τοῦ Θόμψων, ἡ μεταφρασθεῖσα τῷ 1903 ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου. Μετ' αὐτὴν τὸ νέον ἔργον συμπληροῦ σπουδαιοτάτην ἔλλειψιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν περὶ θέματος τόσον ἐνδιαφέροντος καὶ τόσον ὀλίγον γνωστοῦ ὅχι μόνον εἰς τοὺς περισσοτέρους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς φιλόλογους μας ἀκόμη. Μία καθαρεύουσα ὁμαλὴ καὶ ἀρετὰ ἀπλὴ πολλάκις καὶ μεγάλη σαφήνεια εἰς τὰς ἐκφράσεις καθιστοῦν τὸ πολυπλοκώτατον αὐτὸ θέμα προσιτὸν καὶ εἰς τὸν ἀμύητον ἀκόμη ἀναγνώστην. Ἐπιτυχέστατοι εἶναι οἱ ὄροι καλλιγραφικῆς γραφῆς, δημοτικῆς, ἐπίσημος κ. ἄ., διότι ἀνταποκρίνονται τελείως εἰς τοὺς ρυθμοὺς τῆς γραφῆς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀφοροῦν.

Ἴσως ἡ χωριστὴ καὶ αὐτοτελὴς ἐξέτασις ἐκάστου ρυθμοῦ γραφῆς ἀπὸ τῆς ἐμφανισέως του μέχρι τῶν τελευταίων χρονικῶν ὁρίων τὰ ὅποια θέτει τὸ σύγγραμμα ἢ μέχρι τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ ρυθμοῦ, ἀνεξαρτήτως τῶν συγχρόνων του ρυθμῶν, νὰ εἶναι ὀλίγον κουραστικὴ διὰ τὸν νεαρὸν μελετητὴν. Σκοπιμώτερον θὰ ἦτο, ἴσως, νὰ τοῦ ἐδίδετο μία ἐπισκόπησις ὅλων τῶν συγχρόνων μορφῶν τῆς γραφῆς καὶ τῆς παραλλήλου διαμορφώσεώς των, ὅπως τὰς ἐδημιούργησε καὶ τὰς ἐπλασεν ἡ πολυποίκιλος ζωὴ καὶ ὅπως τὰς ἀντιλαμβάνεται εἰς τὴν συνύπαρξίν των καὶ εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασίν των ὁ ἔρευνητής. Τὸ μεθοδικὸν ἐν τούτοις αὐτὸ ζήτημα δὲν ἔχει σπουδαίαν σημασίαν διὰ τὴν ἀδιαφιλονίκητον ἀξίαν τοῦ βιβλίου καὶ τὴν ἀναγκαιότητά του διὰ τὸν νεαρὸν σπουδαστήν.

Τὸ ἔργον τοῦ κ. Σιγάλα πλουσιώτατον εἰς εἰκόνας, αἱ ὅποια αἰσθητοποιοῦν καὶ συμπληρώνουν τὸ κείμενον — εἶναι 244, πλὴν τῶν ἀφθόνων τύπων γραμμάτων, σημείων καὶ συμβόλων στοιχειοθετημένων ἐντὸς τοῦ κειμένου — ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτον βοήθημα διὰ τὸν φοιτητὴν καὶ διὰ πάντα μελετητὴν γενικῶς· πρέπει μόνον ὁ νεαρὸς ἀναγνώστης νὰ προσέξῃ νὰ μὴ λάβῃ ὡς πρότυπα ἐνὸς ρυθμοῦ γραφῆς καὶ μιᾶς ἐποχῆς τῆς τοὺς ὀλίγους ἐξ ἐκάστης κώδικας — ἀφθονωτέρους ἄλλως τε παντὸς παρομοίου συγγράμματος — τοὺς παρεχομένους ὡς δείγματα. Πρέπει νὰ μὴ διαφεύγῃ ποτὲ τὴν προσοχὴν τοῦ μελετητοῦ ὁ ἐπιρρασμὸς τῆς γραφῆς μας ἀπὸ διαφόρους ψυχολογικοὺς παράγοντας, ἀτομικοὺς ἢ καὶ ὁμαδικούς, οἱ ὅποιοι, λόγῳ τοῦ προορισμοῦ τοῦ κρινόμενου βιβλίου, τονίζονται ὀλιγώτερον. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιορρυθμία ἀφίνει βαθεῖαν τὴν σφραγίδα τῆς εἰς τὴν γραφὴν μας καὶ εἶναι δυνατόν, ἂν ἀπὸ μίαν πολυγράφον ἐποχὴν σωθοῦν ὀλίγα δείγματα γραφῆς, νὰ παραπλανηθῇ ὁ ἀρχάριος μελετητὴς ἐνὸς τόσον πολυπλόκου θέματος. Ἄς μὴ λησμονῇ ὅμως ὅτι καὶ αἱ πραγματικότητες τῶν διαφόρων ἐποχῶν, αἱ ὅποια μᾶς δίδονται μόνον εἰς μερικὰ ράκη ἀπὸ τὰ σφῶζόμενα λείψανα τῶν ἐπιδράσεών των, εἶναι συνήθως πολὺ ἰσχυρότεροι ἀπὸ τὴν καλαισθητικὴν βούλησιν

ένος ατόμου, ή οποία πάλιν δέν είναι ποτέ έλευθέρα και άνεξάρτητος. Ἄν ὁ Ἄλδος Μανούτιος λ.χ. παρέλαβε τούς συγχρόνους του χειρογράφους τύπους τῶν γραμμάτων διά τά τυπογραφικά του στοιχεῖα, αὐτό ὀφείλεται εἰς τήν κοινωνικήν σκοπιμότητα τῆς γραφῆς και τοῦ τύπου, ὅπως ἀκριβῶς και ἡμεῖς σήμερον διατηροῦμεν τά μικρά μας γράμματα, παρ' ὅλον ὅτι τά κεφαλαῖα εἶναι πολὺ συμμετρικώτερα και ἀπλούστερα, τοῦτο δέ, διά νά ἀναγινώσκωνται εὐκολώτερον τά ἔντυπά μας.

Ἄς ἔχη ὠσαύτως ὑπ' ὄψιν του ὁ νεαρός σπουδαστής ὅτι πολλαί παρεκκλίσεις ἀπό τοῦ κανόνος και πολλαί κατά τὸ φαινόμενον τάσεις παρακμῆς εἶναι συχνότατα οἱ ἀντικατοπτρισμοὶ μιᾶς ἀτομικῆς κάποτε ἰδιορρυθμίας και ἐξελίξεως ἢ και μιᾶς νέας ὁμαδικῆς κατευθύνσεως, ἣτις ἔχει τήν σφραγίδα τῆς ἀνησυχίας και τῆς μὴ ἱκανοποιήσεως. Ἴσως μάλιστα μία ἄσχημος και ἡμελημένη γραφή, ἢ ὁποῖα βέβαια ἀπέχει τῆς γαλήνης και κομψότητος τῆς μικρογραμμάτου λ.χ. τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, νά σημαίνῃ ἐσωτερικὴν ἐπανάστασιν και ἀνάτασιν τοῦ γραφέως ἢ ἔκδηλον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς γραφῆς του τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του.

Αἱ πολιτικαὶ συνθήκαι, οἱ ὄροι πολιτισμοῦ και αἱ διάφοροι ἐσωτερικαὶ και ἐξωτερικαὶ περιπέτειαί ἑνὸς λαοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔχουσιν ἄμεσον και ἔμμεσον σχέσιν μὲ πᾶσαν ἐκδήλωσίν του, παρουσιάζονται εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐναυθὰ μὲ μεγάλην ἐνάργειαν και ὡς σημαντικοὶ παράγοντες τῆς ἐξελίξεως τῆς γραφῆς μας και τῶν διαφόρων τῆς ρυθμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργήθησαν ἀναλόγως μὲ τὴν χρῆσίν των και μὲ τὰ ὕλικά τῆς γραφῆς. Ὁ δὲ κ. Σιγάλας δίδει τόσον πλούσιον και τόσον ποικίλον εἰκονογραφικὸν ὕλικόν εἰς τὸν ἀναγνώστην του, ὥστε νά τοῦ γεννῶνται προβλήματα σχετικὰ μὲ τά φαινόμενα αὐτά και νά τὸν βοηθοῦν νά συνεχίῃ μόνος του τὴν ὀλοκλήρωσιν και τὴν τοποθέτησιν τῆς γραφῆς μιᾶς ἐποχῆς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παραλλήλων βαινούσης ζωῆς και κινήσεως τοῦ πολιτισμοῦ και τῶν πνευμάτων.

Και διά νά ἐπανεέλθω εἰς τὸ κρινόμενον βιβλίον, λέγω ὅτι ἰδιαιτέρως πρέπει νά ἐξάρῃ τις τὴν πλουσίαν και ἐξαντλητικὴν σχεδὸν βιβλιογραφίαν, ἣτις συνοδεύει ἕκαστον κεφάλαιον, ἀπαραίτητον και πολύτιμον συμπλήρωμα παντὸς ἀριτοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Καὶ τοιοῦτο πράγματι εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Ἄ. Σιγάλα, ὁ ὁποῖος μὲ μεγάλην ἐμβριθίαν και τὴν αὐτονοσήτην διά τὸν ἀληθινὸν ἐπιστήμονα εὐσυνειδησίαν, κατορθώνει μὲ τόσον πλούσιον ὕλικόν εἰς εἰκόνας, πολλαί τῶν ὁποίων εἶναι ἀνέκδοτοι, νά μᾶς δώσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μας συνοδεύων αὐτὴν μὲ πᾶσαν προεισαγωγικὴν ἢ συμπληρωτικὴν γνώσιν.

Ἄς εὐχηθῶμεν νά δοθῇ εἰς τὸν συγγραφέα ὁ ἀπαιτούμενος καιρός, διά νά μᾶς δώσῃ τὴν συνέχειαν τῆς γραφῆς μας ἀπὸ τοῦ σημείου ἔνθα σταματᾷ τὸ ἔργον του μέχρι σήμερον, ἔργον ἐξ ἴσου δύσκολον, δυσκολώτερον ἴσως ἀπὸ ὅ,τι νομίζεται. Μόνον ὅστις ἐπεχείρησεν ἔστω και ἐκτύπωνσιν ἔργου παρο-

μοίου μὲ τὸ τοῦ κ. Σιγάλα δύναται νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν ἀντοχὴν, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐπιμονήν, ἣτις χρειάζεται, ἵνα ὑπερνικηθοῦν αἱ σχετικαὶ δυσκολίαι. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἐλπίζομεν ὅτι ὁ ἀκάματος συγγραφεὺς δὲν θὰ βραδύνη νὰ μᾶς δώσῃ τὴν τόσον ἐπιθυμητὴν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ πράγματα συνέχειαν τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον ἀνέλαβεν.

M. ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ

Michaelis Pselli Scripta Minora, magnam partem adhuc inedita. Ed. Ed. Kurtz, ex schedis eius in lucem emisit Fr. Drexl. Vol. I Orationes et Dissertationes. Milano, «Vita e Pensiero», 1936. Σελ. XIX+514. «Orbis Romanus» N° 5.

Τὴν σημασίαν, ἣν ἔχει ἡ πολυσχιδὴς προσωπικότης τοῦ Ψελλοῦ διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν 11. αἰῶνα, γνωρίζουν ὅλοι οἱ Βυζαντινολόγοι. Ὅλοι ὅμως δὲν γνωρίζουν, ὅτι μεγάλον μέρος ἀπὸ τὴν συγγραφικὴν του παραγωγὴν παράμεινι ἀκόμη ἀνέκδοτον ἢ (πρᾶγμα ὅπερ δὲν διαφέρει πολὺ) ἔχει ἐκδοθῆ εἰς ἀπόμερα δημοσιεύματα. Ἴσως πολλοὶ θὰ μάθουν διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τὸ προκείμενον βιβλίον καὶ τὴν ὑπαρξίν ἀκόμη ἀρκετῶν ἀξιολόγων συγγραμμάτων περιεχομένων εἰς αὐτό. Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰ βυζαντινὰ γράμματα ἢ ἐκδοσίς τοῦ τόμου αὐτοῦ, περιέχοντος 52, ὅλα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα, μικρὰ ἔργα τοῦ Ψελλοῦ, τυπωμένα μὲ φιλοκαλίαν καὶ ἀκριβείαν, πού τιμοῦν ἀληθινὰ τὸν ἰταλικὸν ἐκδοτικὸν οἶκον, ὁ ὁποῖος τὴν ἀνέλαβε.

Τὸ ὅτι ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως ἡ ἐκδοσίς θὰ ἦτον ἀρτιωτάτη, περὶ τούτου ἐπαρκῆ ἐγγύησιν παρέχει ἡ προσωπικότης τοῦ Kurtz, ἀνδρὸς κατέχοντος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὅσον ὀλίγοι, προικισμένου μὲ μαντικὴν πολλάκις εὐφρετικότητα εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου, προσενεγκόντος δὲ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ψελλοῦ — ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τὰς λαμπρὰς διορθώσεις του εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον — σημαντικὰς ὑπηρεσίας. Ὁ θάνατός του (τὸ 1925) τὸν ἐστέρησε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἐκδώσῃ εἰς φῶς ὁ ἴδιος τὴν συλλογὴν αὐτὴν τῶν ἑλασσόνων συγγραφῶν τοῦ Ψελλοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἔτη πολλὰ εἰργάζετο — καὶ ἐστέρησε γενικῶς τὴν βυζαντινολογίαν ἐπιφανεστάτου καὶ χρησιμωτάτου ἐργάτου διὰ τὴν ἐποχὴν μας, ἐποχὴν σχετικῆς ἀδιαφορίας διὰ τὸ καθαρῶς φιλολογικὸν μέρος τοῦ ἔργου της. Ἄλλ' εἶν' εὐτύχημα, ὅτι τὰ κατάλοιπά του ἔπεσαν εἰς χεῖρας ἱκανὰς, τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλας βυζαντινὰς ἐκδόσεις Φρ. Drexl, ὁ ὁποῖος μὲ ἀφοσίωσιν καὶ λεπτότητα ἔφερεν εἰς πέρας τὸ ἔργον τοῦ ἐκδότου ἀντιβαλὼν ἐκ νέου πολλὰκις τὰς φωτογραφίας τῶν χειρογράφων,